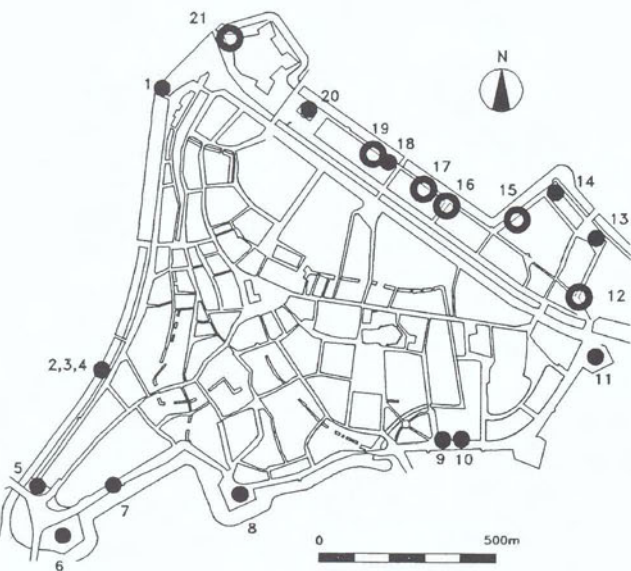

Molenwandeling over de stadswal (4, slot)

Nico Jurgens

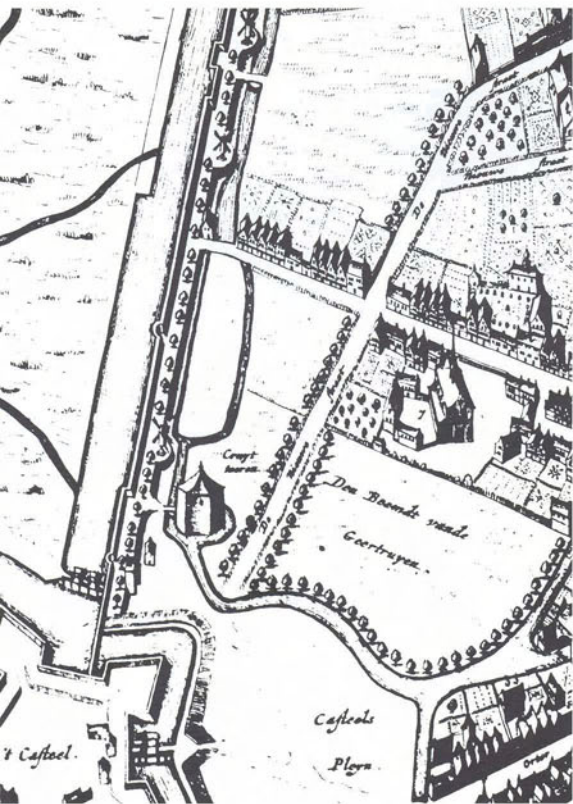
Overzichtkaartje van de binnenstad. De cijfers verwijzen naar de beschreven molens. De locaties van de met een cirkel aangegeven molens zijn niet nauwkeurig bekend. In deze aflevering worden de nummers 18-21 beschreven.
(Tekening: BAM)

In de drie voorgaande afleveringen van dit artikel hebben we een flink deel van de stadswandeling langs de verdwenen molens beschreven. We hebben nog maar een korte afstand af te leggen om deze af te ronden. Vanaf de voormalige Muntelpoort gaan we over de Kasterenswal om op de Citadel te eindigen. Daarmee zijn we weer vrijwel bij het beginpunt teruggekomen.

18. Casterensmolen bij de Muntelpoort

In 1578 had Wouter Boudewijns zijn molen, die toen nog buiten de stad stond, op last van de Drie Leden van de stad moeten verplaatsen. Hij had daarvoor een plaats in een beemd aan de Kasterenswal van het Groot Ziekengasthuis in erfpacht gekregen.¹ Korte tijd later werd Marcelis van Casteren eigenaar van deze molen. Toen in 1594 het Gasthuis zelf een molen wilde oprichten op 175 voet (circa 50 meter) vanaf de molen van Van Casteren maakte die daar bezwaar tegen. De rector van het Gasthuis liet weten dat de molen van Van Casteren tegen wil en dank van de vorige rector van het Gasthuis was opgericht. Bovendien zouden enkele huizen in de nabijheid afgebroken worden, wat voor de windbelemmering van de molen van Van Casteren belangrijker zou zijn dan de belemmering van de wind door de molen van het Gasthuis. Niettemin vroeg Van Casteren korte tijd later vergunning om zijn molen te mogen verplaatsen.² Over een afstand van 50 meter kan de wind zich niet herstellen, zodat de molens zeker hinder van elkaar ondervonden zullen hebben.

Drie jaar later werd door de Tafel van de Heilige Geest begonnen aan de bouw van hun molen. Deze hebben we aan het einde van het vorige deel van de wandeling beschreven. Van Casteren maakte opnieuw bezwaar, dus kennelijk had hij zijn molen toen nog niet verplaatst.³ Blijkbaar heeft Van Casteren zijn molen aan de andere kant van de stad opgericht

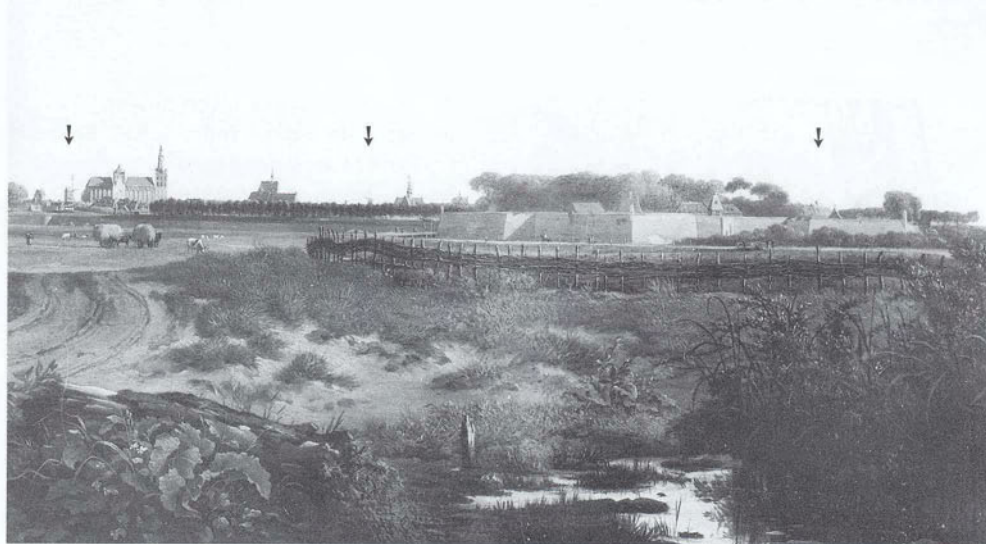

Fragment van de kaart van 's-Hertogenbosch van Blaeu uit 1649. Bovenaan is de molen van de Tafel van de Heilige Geest (nr. 17) weergegeven. De volgende molen naar het noordwesten kunnen we met de ons bekende gegevens niet thuisbrengen. Mogelijk was dit de molenberg met fundamenteën van Casterensmolen. De molen zelf stond toen bij de Grote Hekel, en is daar ook aangegeven op de kaart van Blaeu. Bij het Kruithuis de molen van Van Susteren. (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 84)

op de stadswal bij de Grote Hekel. In 1650 was Hendrick van Casteren namelijk eigenaar van een molen op die plaats. We vermoeden een familierelatie, hoewel we daar geen bewijs van vonden. De molen bij de Grote Hekel stond sinds 1650 stil bij gebrek aan werk. Vanwege het

snel voortschrijdende verval werd gevreesd dat hij om zou vallen. Om ongelukken te voorkomen werd de molen in 1670 afgebroken. Van Casteren vroeg daarom vrijstelling van de Verponding (een belasting die voor de molen betaald moest worden).⁴ Die vrijstelling werd hem, na de sloop van de molen, met terugwerkende kracht verleend. Daarbij werd bepaald dat hij de Verponding weer moest betalen als hij zijn molen zou herbouwen. Dat was al in 1673 het geval.⁵ Hendrick van Casteren bouwde zijn molen nu weer op aan de Kasterenswal. Het is niet duidelijk waarom Van Casteren al zo snel een nieuwe molen oprichtte, terwijl er kort tevoren geen werk voor was. Er was zelfs een concurrent bij gekomen: Willem van Grimbergen liet in hetzelfde jaar een grote stenen molen bouwen op Bastion Oranje. Er was vergunning nodig om gebruik te mogen maken van de wind, het zogenaamde windrecht. Van Casteren bezat dat recht voor zijn molen aan de Grote Hekel, en het zou kunnen dat zijn windrecht te niet zou gaan wanneer hij daar langere tijd geen gebruik van maakte. En misschien bood de verplaatsing in 1673 en verbouwing tot runmolen van de molen bij het Kruithuis (zie nummer 20), die iets verder op de Kasterenswal stond, aan Van Casteren de mogelijkheid de klanten van die molen over te nemen.

In 1717 vermaakte Van Casteren zijn molen aan het Blok van de Hinthamerstraat. Dankzij het archief van het Blok zijn vele gegevens bekend over het onderhoud en de exploitatie van deze molen uit de periode van 1717 tot 1757.⁶ Al in 1720 vroeg het Blok zich af of het, vanwege de hoge onderhoudskosten, niet voordeliger zou zijn de molen te verkopen en het geld te beleggen. Het bleef vooralsnog bij een overweging. In 1737 en 1739 werden zelfs enkele kostbare vitale delen van de molen vernieuwd; onder andere de standaard en de steenbalk.⁷

De stad gezien vanuit het noorden in 1785. Juist links van de Sint Jan staat de Casterensmolen. Tussen de Sint Annakapel en het torentje van het stadshuis is de Oude Steenen Molen op Bastion Oranje afgebeeld. Over de Citadel heen zijn vaag een paar wieden te zien van de molen op Bastion Maria. Rechtergedeelte van een schilderij van A. Vrijmoed, olieversjdoek, Noordbrabants Museum. (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 127)

De Tafel van de Heilige Geest was vaste klant op de molen van het Blok.⁸ Voor deze gegarandeerde omzet werd wel als voorwaarde gesteld dat het graan van het Geefhuis altijd met voorrang gemalen moest worden opdat de armen niets te kort zouden komen. De molen van het Geefhuis (nr.17) moet dus al voor die tijd verdwenen zijn.

In 1750 werd door de molenaar, die huurder was, geklaagd dat hij klanten verloor omdat de molen alleen voorzien was van stenen die geschikt waren om rogge te malen. Hij vroeg of een tweede koppel maalstenen in de molen geplaatst kon worden om hierin te voorzien. Andere molens hadden al twee koppels stenen, de Oude en de Nieuwe Steenen Molen zelfs vier. Het Blok wees dit verzoek af, maar besloot wel te proberen ook het Groot

Ziekengasthuis als klant te werven, hetgeen lukte.⁹

In 1757 deed Adrianus Coppens een bod op de molen. De regeerders van het Blok rekenden toen uit wat de exploitatie van de molen het Blok had opgeleverd. Dit bleek zo weinig te zijn dat op het bod van Coppens werd ingegaan. Adrianus overleed in 1764, waarna zijn weduwe de zaken beheerde.

Het Groot Ziekengasthuis liet het graan toen nog steeds op deze molen malen.¹⁰

De molen bleef een eeuw in het bezit van de familie Coppens waarna Hendrikus Zwijsen de nieuwe eigenaar werd.¹¹ De molen is bekend gebleven als "de molen van Zwijsen". In 1865 bouwde Zwijsen een stoommaalerij op de wal nabij de Kruittoren om ook bij windstille te kunnen malen.¹² Blijkbaar veroorzaakten de bomen langs het kanaal veel windbelemmering, want in 1867 deed Zwijsen een verzoek om de bomen rond zijn molen in te korten. Het verzoek werd afgewezen, maar een maand later gebeurde het toch.¹³ De voor de molen onmisbare wind kon ook wel eens teveel van het goede zijn, zoals een jaar later zou blijken. Door een storm op 12 december 1868 werd de kap van de molen beschadigd.¹⁴ In 1880 werd

de windmolen afgebroken.¹⁵ Zwijsen werkte toen verder in de stoommaaldrij. Van deze stoommaaldrij zijn de verdere lotgevallen niet bekend.

In 1881 heeft de Gemeenteraad een aantal officiële namen vastgesteld voor de straten die ontstaan waren door de slechting van de vestingwallen. Hierbij werd ook de straatnaam Kasterenswal vastgelegd.¹⁶

Deze naam houdt ongetwijfeld verband met de familie Van Casteren.

Bij werkzaamheden in het Eerste Kasterensstraatje in 1981 kwamen resten van drie van de vier teerlingen, waarop de molen stond, te voorschijn. Uit het formaat van de bakstenen van deze teerlingen blijkt dat deze van vóór de bouw in 1673 dateren. Het kunnen hergebruikte bakstenen zijn, maar het is ook mogelijk dat de teerlingen overgebleven waren van een eerdere molen. Dit roept de vraag op of de molen in 1673 wellicht opgericht was op de fundamenten van de eind zestiende eeuw verplaatste molen. Maar ook dat lijkt erg laat gezien het steenformaat. Die molen was opgericht in 1578, terwijl

de bakstenen te dateren zijn rond 1500. Misschien kan deze vraag bij nieuw onderzoek beantwoord worden. Tot nu toe is dit het enige fundament van een molen in de stad dat gevonden is.

19. Molen op de Kasterenswal van het Groot Ziekengasthuis

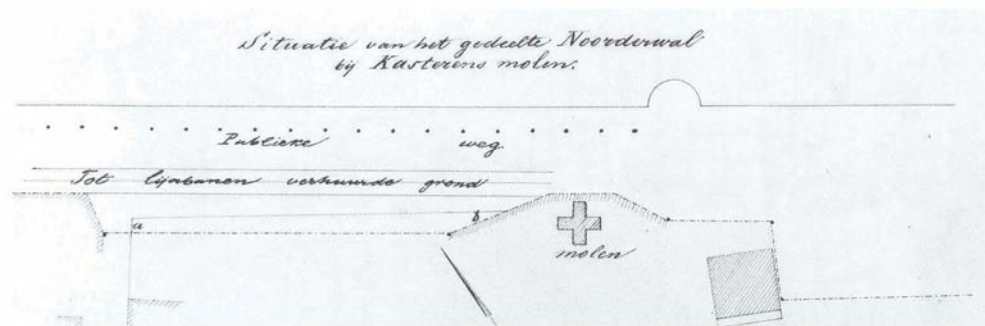
Op de Kasterenswal op de beemd van het Gasthuis heeft nog een molen gestaan. In documenten uit de periode van 1526 tot halverwege de zeventiende eeuw is sprake van "de molenwerf van het Gasthuis". De documenten waarin deze molenwerf genoemd wordt, hebben geen betrekking op een molen, maar zijn opgesteld in verband met twee kamers op deze molenwerf. Die molen was afgebroken. Het is niet bekend wanneer dat gebeurd is.¹⁷ In 1596 werd aan Goyaart van Engeland als rector van het Gasthuis vergunning verleend om een nieuwe molen op te richten in de beemd achter het Gasthuis; ongeveer op dezelfde plaats waar eerder een molen gestaan had.¹⁸ Het Gasthuis had sinds de afbraak van die molen met een rosmolen gewerkt. Het was deze nieuwe windmolen waar Van Casteren bezwaar tegen had gemaakt.

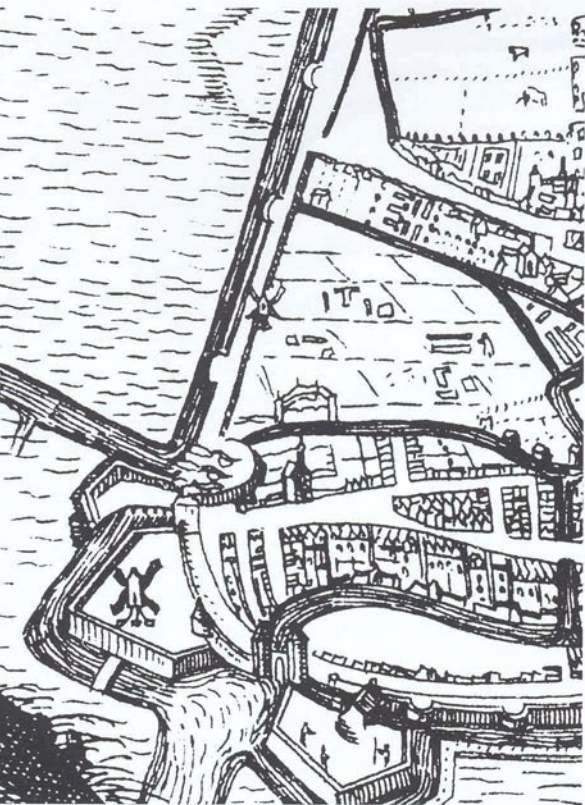
Bij het verlenen van de bouwvergunning had de stad nog aanvullende voorwaarden gesteld, zoals die ook aan de andere molenaars gesteld waren. Deze kwamen voort uit de verdediging van de stad. Omdat de molens de hoogste gebouwen

Casterensmolen op de Kasterenswal, situatie in 1880. De molen staat op vier poeren die hier aan elkaar getekend zijn.

Pentekening uit archief Gemeentewerken, vervaardigd in verband met een geschil tussen molenaar Zwijsen en de gemeente over de slechting der vestingwerken.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 25.870)

Fragment van de kaart van Meisner van 's-Hertogenbosch uit 1630. Op het oostelijke bolwerk bij de Boom de korenmolen van Donckers (nr. 21). (Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 135)

waren op de stadswal waren de molenaars verplicht de nadering van krijgsvolk te melden aan de wachten van de stad. Als het zo donker was dat de nadering van volk niet te zien was en de wachten alleen op geluiden af konden gaan, mochten de molens niet draaien.¹⁹

In 1609 doen de eigenaars van de huizen in de omgeving een verzoek aan de schepenen van de stad om het Groot Gasthuis te verbieden op de molen schors te laten malen.²⁰ De grote kans op brand door het malen van gedroogde schors zal de

omwonenden waarschijnlijk angst hebben bezorgd.

Gegevens van na 1609 zijn niet bekend. De molen komt op geen enkele ons bekende kaart voor, ook niet op de vele kaarten die gemaakt zijn van de belegering in 1629, zodat we vermoeden dat deze molen vóór dat jaar afgebroken werd.

In het eerste artikel zagen we dat het Gasthuis in 1640 een korenmolen bezat bij de Berewoutstraat.²¹ Mogelijk was de molen van de Kasterenswal verplaatst naar de Berewoutstraat, maar daar zijn geen gegevens van bekend. Uit de documenten blijkt niet dat het Gasthuis toen nog een andere windmolen had.

20. Molen bij het Kruithuis

Er stond nog een derde molen op de Kasterenswal. In 1597 verleende de Brabantse Rekenkamer vergunning aan Goyaart van Engeland, rector van het Groot Zieken-gasthuis, om een molen op te richten bij de Orthenpoort. Deze vergunning had hij op persoonlijke titel aangevraagd. Hij had daartoe het windrecht gekocht van een molen, genaamd 'De Hoekmolen', die buiten de Hinthamerpoort stond en die in 1594 door de belegeraars was platgebrand. Die molenwerf was daarop door de stad ingenomen in verband met de verbeteringen aan de vestingwerken.

De afstand tot de dichtstbijzijnde molen aan de Kasterenswal zou 355 hamervoeten gaan bedragen.²² Wij hebben niet kunnen vinden hoe groot een 'hamervoet' is. Als onze gegevens juist zijn, dan zou de molen van het Gasthuis de dichtstbijzijnde molen geweest zijn, maar daarvan kennen we de exacte locatie niet. Daaruit kunnen we de lengte van een hamervoet dus niet herleiden.

Het bestuur van de stad had in 1595 al toestemming gegeven voor de oprichting van deze molen. Hierbij bepaalde de stad dat 'het sweijen' van de wiken van de molen tenminste 32 voet van het binnenste van de borstwering moest blijven.

De standaard (de centrale verticale balk waar de molen om kan draaien om deze op de wind te richten) moest in verband met de bewaking van de vesting minimaal 60 hamervoeten van de borstwering verwijderd blijven.²³

In 1617 was op een afstand van ongeveer 25 meter een kruitmagazijn gebouwd. Tien jaar later had het niet veel gescheeld of de molen had een ramp voor de stad veroorzaakt. Tijdens een onweersbui werd de korenmolen tijdens het malen getroffen en brandde tot de grond toe af. In die tijd was juist veel kruit in het magazijn in voorraad, zodat niemand de brand durfde te blussen. Aartshertogin Isabella verbood daarop de molen op dezelfde plaats te herbouwen.²⁴ Dat is desondanks toch gebeurd, maar in 1672 - de Fransen hadden Crevecoeur al ingenomen - begon het stadsbestuur schrik te krijgen dat de molen bij een belegering in brand geschooten zou worden met alle gevolgen van dien. De eigenaar, Van Susteren, werd gelast zijn molen af te breken en ergens anders weer op te bouwen. Er volgen dan de nodige vergaderingen van het stadsbestuur met Van Susteren. Van Susteren is blijkbaar niet zo gelukkig met het voorstel. Hij zegt toe dat hij de molen zal ontdoen van alle licht ontvlambare delen zodra een schot op de stad wordt gelost. De zware eiken constructie zou volgens hem niet snel in brand kunnen raken. De stad had daar weinig vertrouwen in. Na enkele nieuwe standplaatsen bekeken te hebben kreeg Van Susteren de molenwerf op Bastion Maria toegewezen. De gemeente moest dan wel een aantal bomen verwijderen om voldoende windvang te garanderen.²⁵

In 1709 blijkt de molen inderdaad op Bolwerk Maria te staan, nu ingericht voor het malen van schors.²⁶ Eigenaren zijn nu Dirck van den Broeck en Jacobus van Ravesteijn, nadat de molen vóór 1709 van Jacob Coppens geweest was.

21. Molen bij de Boom

Op de kaart van Meisner van 1630 staat een molen op het bolwerk oostelijk van de Boom afgebeeld.²⁷ Waarschijnlijk was dit de korenmolen van Arnout Donckers, die tussen 1636 en 1639 verplaatst werd naar Bastion Sint Antonie.²⁸ De aanleg van de Citadel in 1637, waarvoor de Orthenpoort en het oostelijke bolwerk moesten verdwijnen, zal ook de afbraak van de molen noodzakelijk gemaakt hebben.²⁹ Verdere gegevens van deze molen zijn niet bekend.

Slot

We waren de rondwandeling een aantal maanden geleden begonnen op het Olie-molenbolwerk dat westelijk van de Binendieze lag. We zijn nu aangekomen op de Citadel, die in 1637 werd aangelegd op de plaats van de Orthenpoort en het bolwerk oostelijk van de Boom, alwaar we de wandeling beëindigen.

We gaven in enkele artikelen een samenvatting van de geschiedenis van de molens die op de stadswallen gestaan hebben. De stad heeft echter veel meer molens gehad. Die zullen in latere artikelen nog beschreven worden.

Het onderzoek naar de verdwenen molens leverde veel gegevens op, maar een aantal vragen bleef onbeantwoord. Eén van de meest intrigerende vragen is die van de vroegste vermelding van een molen op de stadswal.

In 1504 werd vergunning verleend aan Aart Peter Stevensz. om een windmolen op te richten op een stuk grond 'achter de Tolbrug' tegen de stadsmuur aan.³⁰ Het is de eerste vermelding van een molen op de stadswal die we kennen; bijna een eeuw voordat de molens die buiten de stad stonden naar de stadswal verplaatst werden. Waar deze molen exact stond en of deze enige relatie had met één van de molens op de Kasterenswal of Noordwal is onduidelijk. In 1520 werd deze molen nog genoemd.³¹ Hij wordt niet aangegeven

op de kaart van Jacob van Deventer (1545) zodat hij toen kennelijk al was verdwenen. Is dit misschien de molen die op de molenwerf van het Groot-Ziekengasthuis gestaan heeft? Die werf werd al in 1526 genoemd, zonder dat er sprake is van een molen.³² Een nauwkeurige plaatsaanduiding van deze werf wordt niet gegeven. Of is het in 1981 gevonden fundament, waar vanaf 1673 de Casterensmolen op stond, oorspronkelijk van de molen van Aart Peter Stevensz. geweest? Daarmee zou de datering op basis van het steenformaat in overeenstemming kunnen zijn. Verder onderzoek is hier nodig.

Bekijken we verspreiding van de molens over de stadswal, dan rijst een andere vraag. We zien dat ongeveer de helft van de molens dicht opeengedrongen stond aan de noordoostzijde van de stad. Weliswaar hebben niet alle molens gelijktijdig bestaan, maar het beeld blijft opvallend. In het algemeen werden de meeste molens juist zuidwestelijk van steden of dorpen gebouwd. In ons land komen winden uit richtingen tussen west en zuid het meeste voor. Deze wind gaat samen met lage-drukgebieden en is altijd sterk genoeg om goed te kunnen malen. Oostenwind komt voor wanneer het weer bepaald wordt door hogedrukgebieden. Noordenwind komt in Nederland zeer weinig voor. Het is dus begrijpelijk dat molens bij voorkeur zuidwestelijk van bebouwing opgericht werden. Wat was in Den Bosch dan de reden de molens juist aan de andere kant van de stad te bouwen? Een reden daarvoor is ons niet bekend. Er zijn enkele argumenten denkbaar. Mogelijk speelt een rol dat aan deze zijde van de stad de gebouwen van diverse instellingen gesitueerd waren die veel meel nodig hadden, zoals het Groot Ziekengasthuis, de Tafel van de Heilige Geest, en (tot 1629) enige kloosters. Een andere reden kan gelegen hebben in de terreingesteldheid. Vóór deze op de stadswallen opge-

richt werden vonden we de meeste molens ook al noordoostelijk van de stad bij Hintham. Vermoedelijk lagen de meeste akkers in die omgeving. Het is ook mogelijk dat het gebied noordoostelijk van de stad moeilijker toegankelijk was, en de molens in geval van een belegering aan die zijde van de stad minder gevaar liepen. Naarmate de draagwijdte van het geschut groter werd verloor dat argument uiteraard aan betekenis.

Hoewel de bebouwing van de stad beslist windbelemmering veroorzaakt zal hebben, had de wind wel een afstand van enkele honderden meters om zich te herstellen. Het gebied binnen de stad, grenzend aan het noordoostelijke deel van de stadswal, was namelijk in gebruik als beemd. De molens op de Kasterenswal en de Noordwal zouden zeker niet zo lang gefunctioneerd hebben als er echt niet mee te werken was. Het argument van de windrichting heeft dus niet zwaar gewogen.

In onze omgeving werden molens opgericht vanaf het begin van de twaalfde eeuw. Ze namen het zware en eentonige werk van mensen over en vormden een schakel in de voedselproductie. De vergoeding, in de vorm van een deel van het te malen graan, die de inwoners moesten afdragen voor het malen was niet enkel een tegenprestatie voor de arbeid van de molenaar maar tevens een bron van inkomsten voor de overheid. Daarmee vervulden de molens een belangrijke economische functie en ze gaven daardoor een weerspiegeling van een deel van de geschiedenis van de stad. Pas in de negentiende eeuw verloren de molens hun plaats in de economie. Zoals we zagen werd de laatste Bossche molen in 1922 van zijn wieken ontdaan. Helaas is van dit deel van de geschiedenis vrijwel niets tastbaars overgebleven.

We hopen dat de in deze artikelen gepubliceerde resultaten van het historisch

onderzoek naar de voormalige molens aanleiding geven om de plaatsen waar de molens gestaan hebben bij de restauratie van de stadswallen te betrekken. Waar dat mogelijk is zouden de standplaatsen van de molens herkenbaar gemaakt kunnen worden door de fundamenteen aan te geven in het plaveisel of te reconstrueren en op te metselen tot boven het maaiveld. Op informatieborden nabij de standplaatsen van de molens zouden gegevens van de molens vermeld kunnen worden. De wandeling, zoals beschreven in deze artikelenreeks, zou dan wellicht in de vorm van een toeristische brochure uitgegeven kunnen worden. En, uiteraard een erg ambitieuze gedachte, wat zou het zicht op de stad vanaf de A2 ermee winnen indien één van de molens aan de zuidzijde van de stad werd gereconstrueerd! ■

Noten

1. H.J.M. van Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch* (1963), inv.nr. 923 en documenten behorende bij inv.nr. 3435.
2. Algemeen Rijksarchief Brussel, vergunningen Brabantse Rekenkamer, Archief Rekenkamers delen, inv.nr. 302 fol. 311r., d.d. 1 juli 1594 (op microfiche aanwezig bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch).
3. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oud Archief (OA), Stadsresoluties, A23, folio 36 en volgende, d.d. 14 maart 1597.
4. GAHt, Archief van het Blok van de Hintamerstraat, inv.nrs. 3024, 3025 en 3027. Het betreft de in *Molenwandeling over de stadswal* (2) (in: *'s-Hertogenbosch V* (1997), nr. 4) onder nummer 9 genoemde molen. Ten tijde van het publiceren van het betreffende artikel waren deze gegevens nog niet bekend.
5. GAHt, OA, inv.nr. d 213, "*Rekening van het gemaal*" (1673), waarin de Casterensmolen vermeld is.
6. GAHt, Archief van het Blok van de Hintamerstraat, inv.nrs. 3072, 3073, 3074, 3075, 3079 en 3080 en de resolutieboeken: GAHt,

Archief van de Negen Blokken, inv. van Rooij nrs. 63, 64 en 65.

Zie voor een uiteenzetting van de rol van de Blokken in de armenzorg: Maarten Prak, Een verbazende menigte armen, in: *'s-Hertogenbosch, De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle 1997) 79-93.

7. GAHt, Notarieel Archief (NA), notaris Johan van Bruggen, inv.nr. 3030, fol. 110-111v, maart 1737, herstelbestek. Vernieuwd werden de steenbalk, het asrad en het rondsel.
- GAHt, Archief van de Negen Blokken, inv. van Rooij nr. 64, *Resolutieboek van de Blok van de Hintemerstraat, beginnende den 25 januari 1730*, d.d. 14 en 28 mei en 17 november 1739. De stander werd vervangen. Dergelijke eiken balken met een doorsnede van 60 cm. in het vierkant, die bovendien goed afgeschermd zijn van de weersinvloeden, gaan gewoonlijk veel langer mee dan 150 jaar, zelfs bij gebrek aan onderhoud. De slechte staat zou er op kunnen wijzen dat deze balken uit een oudere molen afkomstig waren.
8. GAHt, Archief van de Negen Blokken, inv. van Rooij nr. 63, *Resolutieboek des Blocks van Hintemerstraat A° 1686*.
9. GAHt, Archief van de Negen Blokken, inv. van Rooij nr. 65, *Resolutieboek van den Blok der Hinthamerstraat*, fol. 19v., d.d. 12 mei 1750.
10. A.C.M. Kappelhof, *Beshuiten van de Regenten van het Groot Gasthuis*, dl. IIa, nr. 1554, d.d. 15 juli 1752.
11. GAHt, NA, notaris W.P. Hubert, doos 1563, nr. 66, d.d. 1 juni 1857.
12. GAHt, Archief dienst Gemeentewerken, vergunningen bouwwerken op de vestingwerken, bundel II, nr. 19.
13. GAHt, Notulen gemeenteraad 's-Hertogenbosch, d.d. 7 maart 1867 nr. 6 en 2 april 1867 nr. 15.
14. Tilburgse Courant, 12-12-1868. Repertorium Ad Vorselaars, Tilburg.
15. GAHt, Archief Godshuizen, Notulen van het College van Regenten van de Godshuizen d.d. 6 augustus en 22 oktober 1880.
16. GAHt, Notulen gemeenteraad 31 mei 1881; correspondentie B&W 1881 nr. 335.
17. H.J.M. van Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch*

- (1963) inv.nrs. 12, 130, 2319, 2321, 2323 en 2329.
18. Als noot 2, inv.nr. 303 fol. 64r., d.d. 24 september 1596. De nieuwe molen kwam op een afstand van 300 voet van de plaats van de vroegere molen.
 19. GAHt, OA, Stadsresoluties, A23 fol. 34v. en volgende, d.d. 7 maart 1597.
 20. H.J.M. van Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch* (1963) inv.nrs. 14 en 15.
 21. Zie Nico Jurgens, *Molenwandeling over de stadswal* (1) in: *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 2, pag. 66, molen nummer 3.
 22. Als noot 2, inv.nr. 303 fol. 97 v., d.d. 19 maart 1597.
 23. GAHt, OA, Stadsresoluties, A12 fol. 64, d.d. 25 juli 1595 en A23 fol. 34v., d.d. 7 maart 1597.
 24. Mr. J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch* (Utrecht 1776; herdruk 's-Hertogenbosch 1974) deel 2, pag. 394.
 25. Mr. J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, (Utrecht 1777; herdruk 's-Hertogenbosch 1974) deel 3, pag. 194. Bij noot 'u' moet 'Register Copes' gelezen worden als 'Register Van Breugel'. Interessant is dat Van Susteren een molen noemt op Fort Crevecœur; de enige vermelding die we kennen van een molen op dat fort.
 26. GAHt, NA, inv.nr. 2977, fol. 7, d.d. 8 januari 1714, waarin verwezen wordt naar een Schepenbrief van 16 februari 1709. De molen op bastion Maria is behandeld in *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 2 p. 66, molen nr. 4.
 27. GAHt, Historisch Topografische Atlas (HTA), stamboeknr. 135.
 28. GAHt, Archief van het Blok van de Markt, inv.nr. 407, d.d. 23 september 1630 en inv.nr. 412, d.d. 29 maart 1639. De molen op Bastion St. Antonie werd beschreven in: Nico Jurgens, *Molenwandeling over de stadswal* (2) in: *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 4, p. 139-145, in het bijzonder p. 143, nummer 11. Bovenstaande gegevens waren bij het publiceren van genoemd artikel nog niet bekend.
 29. GAHt, Archief van het Blok van de Markt, inv.nrs. 407 en 412.
 30. Als noot 2, inv.nr. 292 fol. 214r., d.d. 7 november 1504.
 31. Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief Rekenkamers delen, inv.nr. 45067, Cijnsboek 1520, fol. 106 (in fotokopie en op microfiche aanwezig bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch), transcriptie drs. E.F.T. Vink (aanwezig bij BAM): *Arnt zoen Peter Stevens vander Wyntmoelen achter die Tolbrug*.
 32. H.J.M. van Rooij, *Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch* (1963), inv.nrs. 2319 en 2329.